

III.

Дні минали. Джур більш и більш здружувався з Лавровою; не було такого дня, щоб вони не бачились: то гуляли пішки, то їздили чи в фіякрі, чи по Ельбі на пароході. Про розвідуванє мінеральних вод він вже й забув. Одповідь з Жуківки не приходила и часом находили на нєго через те неспокійні гадки; але находили не на довго!.. Так в ясний літний день набіжить хмарка, полле часом и дощ, та не на довго.... Година, друга, и знов ясно... Так и з Джуром: набіжить неспокійна думка про Жуківку, він швидче до Лаврової, — слово по слову, трошки жартів, трошки вигадок, и на душі у нєго знов ясно, знов спокійно.

Нельговский и Ноздроватий по давнєму були вхожі до Лаврової. Тільки стали вони примічать, що Уляна Петровна стає з ними щось ніби не та, як була до знаємости з Джуром. Давнійша приязнь, щирість, душевне тепло якось минали, уступаючи місце індуферентизмові, холодові и витаню наче по заказу.

— „Вона витає нас,” говорив Ноздроватий Нельговському, „так, наче ліберальний губернатор витає коміссаря...”

— „Ба! хиба не бачите,” одповідав Нельговский, „чого се так! разом двом панам не можна служити: єдиного возлюбить, другого возненавидить....”

— „Плюньмо на неї, та й годі!”

— „На що!.. нехай собі грається з лікарчиком; натішиться, тай до нас обернеться.”

Раз якось Нельговский прийшов до Лаврової дуже стомлений. „Ох! якже ж я втомився!” сказав він, обтираючи на своїй лисині піт.

— „Що ж ви робили, що так втомились?” спитав єго Коцюк.

— „Був аж на трєх заводах...”

— „Учиться ходили, чи що?” вколола єго Лаврова.

По лицю Нельговского пробігла наче судорога. — „Рад би и повчиться и вивчиться, та пізно здумав,” одповів він; „нехай вже молодші учаться майстерствам: а нам з вами, Уляно Петровна, годі!.. пізно... ми з вами повернули вже на четвертий хрещик.” Останні слова Нельговский вимовив з притиском, бажаючи тим показати Лавровій, що він зрозумів її шпильку и умисне кольнув и її.

Джур став гризти нігті, Коцюк дивився на свої чоботи и бив кулак об кулак, а Ноздроватий всміхнувся и став розглядувати на стіні якусь картину; Лаврова ж ніби не примітила тієї шпильки и спитала: „Справді, чого ви були на заводах?”

— „Хиба ж ви самі не знаєте... я ж вже нераз говорив вам, що моя місія розвідати жите робочих.”

— „На що се вам?” спитав єго Ноздроватий.

— „Се моя задача! спізнавши добрі и злі сторони житя робочих, можна вказати, чим запомогти робочому и у нас на Україні.”

— „Нічим не треба запомогати,” озвався Джур, якось ліниво и не перестаючи гризти нігті.

— „По вашому — жите робочих так добре йде, що ніякої запомоги не потребує?” спитав з иронією Нельговский.

— „Я не знаю, як воно йде: чи погано, чи добре; бо я єго не розвідував...” одповів Джур крізь зуби.

— „Се и не розвідувавши, відомо усім, що жите не тільки робочих, а й загалом маси селян — дуже зле, як на Україні, так и в Галичині и всюди,” промовив зітхнувши Коцюк, „и довго воно таким буде, покіль не засвітить сонце справжнього, національного розвою, просвіти и волі.”

— „Воля не тільки узко-національна, але воля й добробит усього чоловіцтва тогді тільки й засяє, як ми не будемо лізти з своєю запомогою; як кожен робочий, кожен хлібороб зарубає собі на пучці девізу: сам собі помагай!” промовив докторально Джур.

Нельговский аж руками сплеснув од такої речі; в очах ёго и на лиці показалаь разом и радість и злість. — „Таку саму проповідь читав я — забув вже в якому романі...” одповів він. „Коли не помиляюсь, здається, хтось з героів Шпільгагена проводить таке мудре, таке гуманне правило, не вважаючи на те, що на дні сієї філософскої проповіді лежить самий гидкий, самий узкий егоїзм...”

Джур всміхнувся.

— „Чим сміяться,” заговорив знов Нельговский; „так ви лучче, добродію! гаразд розберіть вашу пораду, ваше правило, та тогді и побачите, до чого воно доведе.”

— „Я давно вже розібрав,” одповів Джур таким голосом, в котрому чулось, що він не хоче дальше спорить; але Нельговского не так-то легко було вгамовати!... стоїло тільки зачепить ёго за робоче питанє и він вже не переставав говорити поти, поки зоставався з ним хоч один чоловік, котрого він вважав за свого слухача.

— „Ні, мабуть ви не гаразд розібрали,” говорив Джурові Нельговский; „бо коли б ви розібрали своє правило, то не проповідували б такого зла.”

— „По вашому злу, а по моєму добро,” огризався Джур.

— „Я здаюсь на суд других: нехай другі скажуть, чия правда. Ось слухайте, панове. Пан Джур каже: „помагай кожен сам собі,” се-б то: ні на чію запомогу не сподівайся. Щоб помогать собі, треба: раз — уміть помогать, знать чим и як помогать, а друге — кроме знаня потрібна фізична сила, потрібне здорове. Яким же побитом, скажіть мені, помогати-ме собі чоловік темний, чоловік недужий?... Се так!... се глум, тай годі! „Помагай сам собі” значить: коли я йдучи по дорозі бачу, що чоловік спотикнувся, впав, переломив собі ногу, не здужає підвестись з місця, я не повинен запомогти ёму и замість того, щоб одвезти ёго до дому або в больницу, скажу ёму: помагай сам собі... От що виходить з вашого правила...”

Джурові не хотілось спориться и боронить свої думки; але не приходилось же й замовчати, бо з того и Ноздроватий, а може й Лаврова, вивели б, що він остався в дурнях. Нельговский б тогді триумфовав, а Джур любив сам триумфувати... Він сказав:

— „Ви берете через край!... Яке хочете правило доведіть до крайности, вийде нісенітниця.”

— „Ні! є старе правило: люби ближнього як сам себе,” вмшався Коцюк; „доводьте се правило хоч до якої крайности, з нього не вийде нісенітниця.”

— „Тривайте! тривайте! я ще не договорив,” провадив Нельговский, стоячи серед хати в театральній позиції и махаючи обома руками. „Правило пана Джура для робітників и в загалі таки для „мужика” — не просто правило, а приговор на смерть. „Помагай сам собі”, кажу я недужому, — ‘Рад би’, каже він, ‘та не вмю’ — „Не вмєш, так умирай!” — „Помагай сам собі,” кажу я голодному, „роби, працой.” — ‘Робив би,’ одказує голодний, ‘та нігде и нічого; працював би, та сили нема, здоровя нема.’ — „Нема, так умирай!” — Третій на мою пораду скаже: ‘я й роблю, и працую, та за роботу мало платять, дітям на

хліб нестас, жінка нездужас.’ — „Було не жениться,” скажу я; „було вбить природу”... От-що! се таке правило, якого й Мальтус и Рикардо не проповідували... Так, так! нехай живуть тільки богатири, та рентьери, та банкери, одно слово: хто може жить без чужої запомогти — той живи; а хто не вмє чи не може сам собі запомогти, кого природа не наділила ні таланом ні силою ні здоровем ні енергією, кому люде не дали ні освіти, ні землі, ні роботи: той не повинен жить, той вмирай!” — и Нельговский розвів округ себе руками.

— „Виходить, що й філантропії не треба,” вставив своє слово Коцюк.

— „А ви думаете,” обізвася з злостью Джур, „що з філантропії люде мають користь?... як раз! Філантропи не хочуть чи не можуть зрозуміти, що вони варять воду, що вони гатять ту безодню прорву, котра вік була, єсть и буде, котрої не можна загатить, котра зветься боротем за жите.”

— „Отаке ловись!... виходить, що філантропія даремна річ... дурниця?” питає Нельговский Джура, ставши перед ним и заложивши обидві руки в кишені.

— „По моєму дурниця.”

— „Ви шуткуете, чи правду кажете?” допитувася Нельговский, не зводячи своїх великих очей з Джура.

— „Ведучи серьєзну розмову я ніколи не шуткую.”

— „Чудно!... а виходить, наче шутки.”

— „Від чого ж се так виходить?” озригнуся Джур, сердячись більш и більш.

Лаврова слухала и мовчала; для неї неприятно було, що розмова починала переходити в якусь горячу спірку; вона хотіла б перемінить сю розмову на що инче, та не знала, як би лучше се зробити, за кого вступиться. Йй здавалось, що правда не за Джуром, але виразить се вона не хотіла, щоб не підляти в огонь олію.

А Нельговский и Ноздроватий раділи, що Джур сидить наче на голках.

— „Від того воно так виходить,” одповідає Нельговский, переговорюючи Джура, „що проповіді про самопоміч, про знесенє філантропії — суть не що инше, як такий идеалізм, до якого не доходив ще найидеальнійший идеаліст.”

Джур зареготався... „А ви як міркуете, пане Коцюк?” спитав він.

Коцюк зрозумів иронію Джура и сказав: „По моєму п. Нельговский правду сказав! сі проповіді — коли не самий крайній идеалізм, то самий егоїстичний, самий найгірший реалізм; а чи те чи друге — все одно: давайте ёму назву яку хочете, од назви діло не переміниться, а все таки вийде те, що проповідь „помагай кожен сам собі” така проповідь, од котрої повинен тікати и затикати уши усякий чоловік, котрий бажає добра и щастя рідному краю на підставі демократії, а не плутократії.”

Ноздроватий, котрий до сего часу мовчав, озвася й собі. — „Тривайте, господа!” заговорив він мішаючи великорускі и українско-руські слова: „господин Джур говорить: „каждий помагай сам собі”; господин Нельговский виводить з сего, що, коли занедужав чоловік, не нужно ёго лічити, значить: не нужно и лікарів, а господин Джур сам лікар.”

Джур не дав ёму договорить: він встав з свого місця и сміючись сказав: „Хиба й ви за підмогу мужикові, за підмогу робітникові, за філантропію?... Коли так, то скажіть, будьте ласкаві: як ви запомагаєте своїм „крестьянам”, визволеним з вашого кріпацтва?... чи допомагаєте ви ім, коли трафиться, що у них нічим заплатити вам оброку за землю?”

Панска кров заговорила в жилах Ноздроватого: — „До сего нікому діла нема,” одповів він.

— „Еге! то-то „нема діла”! — бо ми оброком з селян живемо, на оброці іздимо до Німців, щоб вступатися за німецького мужика”... говорив Джур.

— „Вже ж не кожному безштаньку мішатся в мої діла, в моє жите —” різко сказав Ноздроватий и увесь почервонів.

— „Отсе як раз по пански, по полтавски,” усміхнувся Джур.

— „Панове, панове! годі вам!” озвалась Лаврова, бачучи, що між Джуром и Ноздроватим піднімається фуга, и знаючи гусарску вдачу Ноздроватого, котрому не дорого стояло и вдарить Джура. — „Прошу вас панове, не спорить!... цур ёму! чого спорить!... Страх, як не люблю в своїй хаті сварки.”

Ноздроватий притих и сказав: „ваша хата для мене храм, ваше слово для мене закон... а з господином Джуром ми докінчимо річ де-инде.” Ноздроватий взяв шапку, попрощався з Лавровою и пішов, не кивнувши навіть Джурові головою.

Бажаючи розвіять той неприємний вплив, який зробили слова Ноздроватого, Лаврова сказала Нельговському: „Знаєте що? поїдьмо завтра на гулянку в Шандав.”

— „Чи іхать, так и іхать,” одповів нехотя Нельговский.

— „А ви з нами?” спитала Лаврова Коцюка.

— „Коли візьмете!”

— „Ну, значить всі гуртом! певно, що й Ноздроватий поїде... я ёго вдачу знаю, він до завтраго одійде.”

И знов усі замовкли. Нельговский попрощався и пішов, кажучи, що він втомився и хоче спочить.

Джур просидів у Лаврової до пізна. — Прийшовши до дому, він застав у себе на столі карточку Нельговского и якесь письмо; у Джура наче що ёкнуло в серці, швидче розпечатав він письмо: воно було від Ноздроватого. Ноздроватий писав Джурові, що такі наруги, яку заподіяв ёму у Лаврової сёгодня Джур, „змиваються тільки кровю” и що він препоручив Нельговському умовитися: коли, де и яким оружем повинен одбутись поєдинок. На карточці Нельговского стояло: „за одповідю зайду до вас завтра в ранці о 8-ій годині.”

Джура кинуло в жар. „От-тобі й на!... отсе так!... от-тобі бабусю и юрьів день!... Що ж ёго діяти?”... и різні думки забігали в голові Джура. Ходячи великими ступнями по хаті, він усе тер рукою по лобі, наче хотів витерти відтіль пораду для себе; далі взяв шапку, загасив свічку и тюпки побіг до Лаврової.

Лаврова ще не спала; вона дуже здивовалась побачивши Джура: лице ёго горіло, він задихався, піт так цівкою и котив по лицю.

— „Що се з вами? що за знак? кажіть швидче!” питала Лаврова.

Джур подав їй письмо Ноздроватого и карточку Нельговского: „Прочитайте, все визнаєте... порадьте, що робить!” сказав він и швидче сів на диван: ноги в нёго тряслись.

Лаврова прочитала.

— „А що?” спитав Джур.

— „Ноздроватий, завсігди Ноздроватий!... собака — собакою й пропаде... горбатого хиба могила виправить.”

— „Добре! але що ж я мушу робити?”

— „Певно, що не стріляться!”

— „А як же? треба ж прийнять зазив... хиба оповістить поліцію — чи що?”

— „Плюнуть, тай годі!”

— „Тоді він мені всенародно заплює очи... Ні, так не приходиться!”

Лаврова задумалась. — „Виходить: чи сову об пень, чи пень об сову — сові не легше,” сказала вона. „Не стріляться погано; стріляться ще поганійше. Я знаю, чого Ноздроватий хоче... тут все лихо коїть Нельговский... та зась! не діждуть вони... От-що я придумала: идіть вкладуйтесь, та зараз на залізницю.”

— „Куди?” спитав Джур, наче не дочувши останнього слова.

— „На залізницю, та з Дрездена; нехай шукає вітра в поли.”

— „Не можна так.”

— „Чому не можна?”

— „Раз: Ноздроватий подумає, що я перелякався ёго та втік; а в друге ні з чим, у мене грошей нема, жду з дому.” Джур нікому не признавався про свій виграш.

— „Вовка бояться, так и в ліс не ходять! нехай собі думає, що хоче... а що до грошей, так от вони вам; идіть швидче справляйтесь,” сказала Лаврова, подаючи Джурови гроші.

— „Ні!” одповів Джур, трохи подумавши, „не приходиться... лучше нехай він мене вбє!”

— „Годі вам верзти невідь-що! идіть, беріть білети и для себе и для мене.”

— „И ви поїдете?” скликнув Джур.

— „З вами разом... поїдемо хоч — ну все одно, в Мюнхен, чи що; бо в Швайцарію не можна: вони знають, що мій син там; довідавшись, що я поїхала в один час з вами; вони и собі подадуться за нами... я знаю, чого ім треба.”

Джур поцілював Лаврову в руку...

Другого дня в ранці Нельговский о 8-мій годині стояв вже біля дверей Джурової кімнати. Двері були замкнуті, він постукав; ніхто не обзивав ся. Нельговский до кельнера... Довідавшись, що Джур у ночі виїхав, Нельговский тільки руками розвів!... „Отсе вже не по пански, а чорт батька знає, по якому!” сказав він и плюнувши подався до Ноздроватого.

Не менше здивовався и Нельговский и Ноздроватий и Коцюк, довідавшись, що й Лаврова тієї-ж ночі виїхала з Дрездена.

— „Се вони так в Шандав,” шутковав Коцюк.

— „Ну, від мене він не втече,” говорив Ноздроватий, „я знайду ёго и в Росії.”

— „Для мене,” сказав Нельговский, „він все одно, що торішній сніг; та Лаврової жаль! гарна пані!”